

Eva Klvačová: Vstup České republiky do EU. Oslabení nebo posílení role státu?

1. vydání. Praha: Professional Publishing, 2003, 176 stran, ISBN 80-86419-55-X (signature knihovny ÚMV 50 615).

Otázka míry a podoby role státu (a veřejného sektoru vůbec – tzv. „viditelné ruky“) v ekonomice již po celá dlouhá desetiletí představuje jednu ze stěžejních otázek ekonomické teorie a praktického fungování ekonomických systémů. Názor na tento problém do velké míry představuje rozhodující „štěpnou hranu“ mezi politickou pravicí a levicí v hospodářské oblasti s tím, že při převzetí vládní odpovědnosti většinou dochází – alespoň v případě vyspělých států – k „obroušení ostrých hran“ někdy nesmiřitelně formulovaných politických deklarací a ke vzájemné konvergenci praktických hospodářských politik obou hlavních politických proudů.

Mnoho nových otázek a pohledů do tohoto již tradičního diskurzu vnesla 90. léta 20. století, kdy na jedné straně dochází k výraznému urychlení procesu globalizace, který relativizuje různé premisy celkového fungování tržních ekonomických mechanismů a hospodářské politiky donedávna považované za základní a neměnné, zatímco na druhé straně v uvedeném desetiletí probíhají velmi komplikované a rozporné procesy transformace od direktivní k tržní ekonomice, a to v části světa, zahrnující dvacet sedm zemí, v nichž žije více než 403 milionů obyvatel.¹ Lze říci, že právě transformační proces mj. naplno odhalil, a to za cenu vážných omylů, vedoucích k těžkým národohospodářským, ale i morálním ztrátám, nezastupitelnou roli státu v ekonomice, a to nikoli jako významného vlastníka výrobních prostředků a podnikatele, ale jako tvůrce pravidel hry a jejich vymahatele. Bez kvalitního a důsledného naplňování těchto – ve standardních neoliberalně orientovaných ekonomických textech z různých důvodů často podceňovaných či zcela opomíjených – funkcí se tržní ekonomika velmi rychle stává džunglí, v níž dochází mj. k nemilosrdné marginalizaci velké části obyvatelstva a k nekontrolovatelnému růstu moci úzké oligarchické skupiny.

O určité nové promyšlení a definování starého sporu o roli státu v ekonomice, a to v souvislosti se zkušenostmi z globalizace a z transformačních procesů, se snaží recenzovaná kniha. Její autorka se rovněž zamýšlí nad vlivem Evropské unie (EU) jako integračního seskupení se supranacionálními kompetencemi na formování hospodářských mechanismů v těch tranzitivních zemích, které získaly statut kandidátů na členství v této mezinárodní organizaci. Členství v EU totiž vyžaduje mj. implementaci jejího práva (*acquis communautaire*), vyjadřujícího základní hodnoty tohoto společenství států, do legislativy kandidátských zemí prostřednictvím národní legislativy. Autorka přitom dospívá k závěru, že tento vliv byl značný.

Text knihy je kromě *Úvodu* a *Závěru* rozdělen do šesti základních kapitol, které se dále člení na subkapitoly (a v některých případech ještě na oddíly či paragrafy). Každá kapitola je uvozena vhodně volenými *citáty* předních aktérů určitých ekonomických aj. procesů či dalších významných osobností, majícími ilustrovat podstatu probírané problematiky. Na závěr každé kapitoly je potom uveden přehled literatury, vztahující se speciálně k danému tématu. Na závěr publikace je pak ještě zařazen velmi obsáhlý přehled literatury k celému textu, zahrnující 138 položek.

První kapitola práce, mající název *Národní státy v období globalizace: Hledání nové rovnováhy*, se nejprve zabývá historickými kořeny sporů o úlohu státu jako mocenské organizace v ekonomice a ve společnosti vůbec. V dalším výkladu se potom autorka zamýšlí nad měnícím se postavením států v důsledku globalizačních procesů, které má mj. za následek zpochybnění některých jejich dosud základních funkcí, především úlohy tvůrce a vymahatele v rámci jeho hranic univerzálně platných pravidel chování. V důsledku glo-

balizace totiž některé soukromé ekonomické subjekty s nadnárodní působností (různé transnacionální korporace) získávají natolik silné postavení, že jsou schopny se vymanit ze systémů národní regulace (pokud vede k některým pro ně nepřijatelným důsledkům), a natolik výrazný vliv, že samy mají stále větší slovo při vytváření pravidel, jimiž by se měly řídit nejen ony samy, ale také další ekonomické subjekty. Ekonomika v národním i mezinárodním měřítku tak začíná stále více postrádat nezbytné regulační mechanismy, neboť: „*Předpokládat, že roli regulátora chování nadnárodních společností sehraje sám trh, znamená rovněž učinit předpoklad velmi nereálný. Nadnárodní společnosti mají stále větší tendenci postihovat všechny fáze od nákupu surovin až po dodání výrobku konečnému spotřebiteli... Regulaci trhem se nadnárodní společnosti vyhýbají stejně tak jako regulaci národním státem... Snaží se – velmi úspěšně – setkávat se s tržním mechanismem právě tak málo jako s národní regulací. Je do značné míry v moci nadnárodních společností určovat, kolik trhu u kterého druhu statku připustí a jaký charakter tento trh bude mít.*“² (Klvačová, 2003, s. 24.) Protiváhu moci transnacionálních korporací (dále jen TNK) přitom zatím nemohou tvořit ani mezinárodní organizace, neboť většinou (snad s výjimkou EU) k tomu nedisponují odpovídajícími kompetencemi.

Druhá kapitola recenzované publikace přináší dost *kritickou analýzu ekonomické transformace v České republice* (a v dalších tranzitivních zemích) v kontextu konkrétních zájmů nejmočnějších aktérů globalizující se světové ekonomiky a některých domácích subjektů. Jde přitom většinou o velmi cenná svědectví takřka „z první ruky“, neboť autorka byla ve své době dost blízko určitým důležitým rozhodnutím, která zásadním způsobem ovlivnila charakter české ekonomické transformace. Hned v úvodu této kapitoly polemizuje však s názorem, že by politické reprezentace jednotlivých tranzitivních zemí měly příliš velkou volnost, pokud jde o určování celkového charakteru ekonomické transformace: „*Nejen v laické, ale i podstatné části odborné veřejnosti vznikl mylný dojem velkého rozhodovacího prostoru, který měli domácí politici k dispozici a na němž se mohli podle vlastní libosti a nelibosti pohybovat... Nemohli dost dobře zásadně odmítnout žádnou z klíčových rad balíčku, který až ex post dostal označení Washingtonský konsensus... – být rádným členem příslušných organizací [míněně Mezinárodní měnový fond a Světová banka – pozn. aut.] předem vylučovalo zásadní neposlušnost.*“ (Klvačová, 2003, s. 38.) A k tomu je třeba dodat, že členství v obou organizacích mělo zásadní důležitost nejen z hlediska přístupu k určitým finančním prostředkům, ale rovněž z hlediska celkové mezinárodní kredibility příslušné země, bez níž bylo stěží možné usilovat např. o zahraniční investice.

Nehledě na to, že o zásadní motivaci TNK pro jejich zahraniční investice a pro jejich účast na zahraničních privatizacích si samozřejmě nelze dělat žádné iluze, zastávám názor, že autorka je ve vztahu k roli zahraničních investorů při privatizaci snad až příliš kritická: „*Lze věrohodně předpokládat, že kdyby tehdejší vláda nepřistoupila na experiment kupónové privatizace a trvala na přímých prodejkách podniků zahraničním investorům, pak by – stejný rozsah privatizace – vedl k pádu do pasti podobné té, do níž spadla bývalá NDR... Masivní privatizace do rukou přímých zahraničních investorů by byla bývala s největší pravděpodobností znamenala mnohem hlubší propad HDP, než jaký byl v České republice zaznamenán, rychlý masivní nárůst nezaměstnanosti a prudký pád veřejných financí do deficitu a dluhu.*“³ (Klvačová, 2003, s. 51.) Já se je naproti tomu domnívám, že mohlo být realizováno mnohem více komplexně řešených a promyšlených privatizačních projektů typu Škoda Mladá Boleslav, což by mj. umožnilo vznik mnohem více ostrovů špičkových technologií a vysoké úrovně managementu v české ekonomice s perspektivou jejich šíření do dalších segmentů ekonomiky (viz např. bouřlivý rozvoj dodavatelských podniků ve vazbě na mladoboleslavskou Škodovku). Zároveň je ovšem jasné, že všechny relevantní české podniky by za těchto okolností pro zahraniční investory rozhodně nebyly atraktivní.

V rámci druhé kapitoly se autorka rovněž zabývá problematikou *důchodové reformy*. Na základě analýzy současné situace se přitom ostře staví proti zrušení stávajícího systé-

mu průběžného financování a proti jeho úplnému nahrazení systémem fondovým (tj. povinným spořením u soukromých penzijních fondů), neboť: „Většina argumentů ve prospěch reformy je založena na souboru mýtů, které nemají svůj základ ani v teorii, ani v praxi. Změna směrem k soukromě spravovaným penzijním fondům obecně může, ale také nemusí mít příznivý vliv na úspory, bohatství, nabídku práce a vyváženost veřejných financí. Pokud jde o rozvojové a tranzitivní ekonomiky, není důvod předpokládat, že by převážily výhody nad nevýhodami. Tyto země mají méně rozvinuté kapitálové trhy, méně informované investory, horší regulaci. To vše by zvýšilo rozměr potenciálního zneužití důvěry obyvatelstva.“⁴ (Klvačová, 2003, s. 45.)

Třetí kapitola recenzované knihy přináší rozbor metodiky komplexního (multikriteriálního) hodnocení konkurenceschopnosti ekonomik jednotlivých států, prováděného několika mezinárodními organizacemi. Podrobněji se zabývá dvěma prestižními publikacemi, které v pravidelných intervalech hodnotí konkurenceschopnost různých zemí světa. Konkrétně jde o *Světovou ročenku konkurenceschopnosti*, vydávanou OECD (v roce 2002 zahrnovala 49 zemí, které hodnotila na základě 314 kritérií), a o *Zprávu o globální konkurenceschopnosti*, vydávanou Světovým ekonomickým fórem ve spolupráci s Centrem pro mezinárodní rozvoj při Harvardově univerzitě (v roce 2002 zahrnovala 75 zemí, hodnocených na základě 179 kritérií). Obě dvě hodnocení se opírají jak o kvantitativní statistické údaje (tzv. tvrdá data), tak i o formou dotazníku zjišťované názory top managementu firem působících v dané zemi (tzv. měkká data) na to, jakým způsobem ekonomika a její institucionální rámec v dané zemi fungují. Poměrně vysoký podíl měkkých dat představuje podle autorčina názoru problém, neboť to „umožňuje průnik subjektivně zkreslených soudů o konkurenceschopnosti národních ekonomik. Hodnotící soudy mohou být příznivé i nepříznivé poznamenány úrovní znalostí a zkušeností respondentů nebo jejich sklonem k pesimismu či optimismu.“ (Klvačová, 2003, s. 73.) Ovlivněny ovšem mohou být rovněž konkrétními zájmy hodnotitelů. Subjektivnost měkkých dat naznačuje i skutečnost, že se v případě některých zemí dostávají do rozporu s tvrdými statistickými daty.

Na základě své analýzy multikriteriálního hodnocení konkurenceschopnosti dospívá autorka k závěru, že tato praxe „není jen neutrálním, zájmově nezabarveným a nezkresleným hodnocením stavu konkurenceschopnosti národních ekonomik. Volbou indikátorů vyjadřuje implicitně i představy, přání a požadavky podnikatelské sféry vůči národním státům... Lze říci, že vypovídá přinejmenším ve stejné míře o vnímání konkurenceschopnosti ekonomiky dané země jako o této konkurenceschopnosti samé.“ (Klvačová, 2003, s. 93.) Jednotlivé státy si přitom požadavky, formulované v těchto prestižních publikacích, nemohou dovolit zcela ignorovat, neboť by tím vyslaly značně negativní vzkaz zahraničním investorům. Závěry z třetí kapitoly tak autorce slouží jako určitý podpůrný argument pro její základní tvrzení, formulované již v první kapitole, že jednotlivé státy přestávají být aktivními a suverénními tvůrci pravidel hry v ekonomické oblasti, neboť se v této věci musejí stále více podřizovat nejmočnějším transnacionálním korporacím.

Čtvrtá kapitola recenzované práce, nazvaná *Morální problémy globalizované ekonomiky: Neviditelný, nevidomý a nehlídaný vlastník*, si především klade otázku, proč v současné epoše globalizující se světové ekonomiky došlo k „zániku rovnováhy mezi egoismem a altruismem v planetárním rozměru“ (Klvačová, 2003, s. 99). Podle autorčina názoru je to dáno tím, že funkce vlastnictví je v případě TNK, které představují rozhodující aktéry světové ekonomiky, rozptýlena mezi nepřeborné množství drobných vlastníků a prostoro- vě oddělena od konkrétního působení daných firem a jeho důsledků pro osudy konkrétních lidí a pro životní prostředí. Tito vlastníci tak na jedné straně objektivně nemohou nést následky toho, jak si korporace počíná (v podstatě ani nejsou schopni ho nějak významněji ovlivnit), a na druhé straně u nich důsledky tohoto jednání ani nevyvolávají morální reflexy, neboť se o nich zpravidla ani nedozvědí. K tomu potom přistupuje skutečnost, že jednotlivé státy stále více ztrácejí schopnost jednání TNK účinněji usměřňovat, neboť samotný charakter jejich podnikání způsobuje, že se vymykají možnostem národní regula-

ce, a státy jsou navíc samy oslabovány, a to mj. i v důsledku různých módních myšlenkových trendů ve společnosti.⁵

Nehledě na celkově dost pochmurné hodnocení morálního stavu světové ekonomiky však autorka přesto nachází určité zárodky nové etiky pro éru globalizace. Spočívají podle ní ve snaze o globální regulaci chování TNK. Autorka se zde konkrétně zmiňuje o *Směrnici OECD pro nadnárodní společnosti* a o *Zásadách OECD* pro správu a řízení společností, v nichž vidí významný počín směrem k postupnému formování globální podnikatelské etiky, kterému však dosud chybí právní vynutitelnost.

Poslední dvě kapitoly knihy se v různém kontextu zabývají problematikou Evropské unie a evropské integrace. Pátá kapitola přináší *komparaci ekonomického systému, fungujícího v USA a v evropských zemích*. V této souvislosti hovoří o evropském a americkém paradigmatu, založeném na odlišných základních hodnotách. Americké paradigma, které je zároveň paradigmatem na neoliberální ideologii založené globalizace (což je zatím její převládající forma), „*zdůrazňuje globální svobodu podnikání a individuální odpovědnost občana za jeho budoucnost. Otázkou odpovědnosti podnikatelů se příliš nezabývá nebo ji ponechává dobrovolným etickým kodexům.*“ (Klvačová, 2003, s. 114.) Za nejdůležitější považuje „*hodnoty ekonomické: životní úroveň občana a rodiny měřená spotřebou, konkurenceschopnost podniku a konkurenceschopnost ekonomiky, ekonomický růst*“ (Klvačová, 2003, s. 114). Naproti tomu podle autorčina názoru je pro Evropu charakteristické „*paradigma ekonomiky sociálně tržní s rozsáhlejší úlohou státní a nadstátní regulace a se zabudovanou sociální sítí... Individuální odpovědnost občana je doplňována nejen odpovědností podnikatele, ale i odpovědností státu.*“ (Klvačová, 2003, s. 114.) V závěru páté kapitoly si autorka klade otázku, zda Česká republika (a další nové členské státy EU ze střední východní Evropy) přijmou za své evropské hodnotové paradigma, které je jim z hlediska jejich tradic a převládající hodnotové orientace obyvatelstva nejbližší, či zda se pod vlivem tlaku globální ekonomiky a svým způsobem rovněž tlaku USA stanou naopak „trojským koněm“ amerického paradigmatu. Bude to do velké míry záviset i na tom, zda se podaří sociálně-tržní systém zreformovat, a tak posílit jeho vitalitu a přitažlivost, což je základním cílem tzv. *Lisabonské strategie EU* z roku 2000.

Podle mého názoru však v současné době neprobíhá pouze určitý globální střet mezi tím, co lze nazvat evropské paradigma sociálně-tržní ekonomiky a americkým neoliberálním paradigmatem, ale rovněž mezi transparentní a férovou tržní ekonomikou (kam lze víceméně řadit jak evropský, tak i americký model, kde je v některých směrech ve skutečnosti uplatňována dost přísná regulace; sociální ochrana je zde ovšem na nižší úrovni než v Evropě) a tzv. *ovládaným trhem*, který „*vykazuje extrémní nerovnosti a vyloučení velké části populace z normálního ekonomického života; a je řízen elitou, která má ekonomickou a politickou moc*“.⁶ Směrem k nějaké formě ovládaného trhu se vývoj začal záhy po odstranění totalitního režimu ubírat v řadě zemí bývalého Sovětského svazu, kde takřka úplně chyběl účinný vnější korektor vývoje v podobě např. perspektivy členství v EU. Určité náznaky vývoje podobným směrem ovšem existovaly ve větší či menší míře rovněž v současných nových členských, respektive kandidátských státech EU. K jednoznačnému nasměrování vývoje směrem k sociálně-tržnímu konceptu zde došlo až ve chvíli, kdy se Unie definitivně rozhodla, že uskuteční své východní rozšíření, a kdy v této souvislosti začala velmi systematicky působit na kandidátské státy. Tento zvrát ovšem zkřížil některé plány ekonomických elit těchto zemí na nekontrolovatelné zvyšování svého majetku a vlivu. Podle mého názoru lze vyslovit obavu, že v případě oslabení funkčnosti EU (např. v důsledku krize okolo ratifikace Evropské ústavní smlouvy, kterou by rádi vyvolali někteří politici ve starých i nových členských státech) by mohlo v některých z výše uvedených zemí ve skutečnosti dojít k pokusu o návrat na trajektorii vývoje směrem k ovládanému trhu, který by byl ovšem navenek maskován verbálním příklonem k americkému neoliberálnímu ekonomickému paradigmatu. „Liberalismus“ tohoto ekonomického modelu by však spočíval především ve výrazném omezení

všech regulatorních mechanismů, majících za cíl ochranu nejvíce zranitelných účastníků ekonomických vztahů.

Závěrečná kapitola, nazvaná *Institucionální souvislosti integrace ČR do EU*, se zabývá důsledky procesu přípravy na vstup do EU na vývoj institucionálního rámce fungování české ekonomiky. Autorka hodnotí vliv EU jako „vnější institucionální kotvy“, tj. subjektu, který zvnějšku ovlivňoval vývoj a kultivaci institucionálního prostředí české ekonomiky směrem k evropskému sociálně-tržnímu modelu, velmi pozitivně. Podrobněji se zabývá pěti oblastmi, kde podle jejího názoru implementace komunitárního práva nejvýrazněji posílila ochranu slabšího z účastníků konkrétních ekonomických vztahů: ochranou vlastnických práv, ochranou hospodářské soutěže, vztahem zaměstnanců a zaměstnavatelů, právy spotřebitelů ve vztahu k výrobcům a k prodejčům a ochranou životního prostředí.

Recenzovaná kniha představuje velmi originální a propracovaný příspěvek do stále ještě v nedostatečné míře probíhající zásadní diskuze o některých širších souvislostech ekonomické transformace v České republice, o smyslu jejího začlenění do EU a dalšího celkového směřování její ekonomiky i celé společnosti. Vyznačuje se velmi kultivovanou formou zpracování, neboť její autorka se vždy snaží svá tvrzení opírat o konkrétní fakta a nalézat pochopení pro motivaci jednání jednotlivých aktérů. Mohla by představovat obohacení základních východisek společenského diskurzu v České republice, který bohužel ještě stále připomíná spíše neoliberalní monolog; alespoň pokud na něj hledíme prizmatem nejnvlivnějších elektronických a tištěných médií (výjimky zde samozřejmě existují).⁷ Její přečtení lze doporučit každému, kdo má zájem o hlubší pochopení základních transformačních přeměn, které v České republice v nedávné minulosti proběhly, a jejich širších souvislostí, byť interpretace, která je zde nabízena, samozřejmě nemusí u každého vyvolat souhlas.

Celkové vyznění knihy však přece jen do určité míry negativně ovlivňuje řada *formálních nedostatků* ve stávajícím vydání, svědčících o tom, že mu nebyla věnována dostatečná redakční péče. Konkrétně jde např. o chybějící odkazy na dílo a stránku u některých uváděných citátů,⁸ o chyby v interpunkci⁹ či o „klasické“ překlepy. Nejrušivěji působí však vynechaná slova ve větách.¹⁰ Mezi formální nedostatky lze řadit rovněž použití již neplatného číslování článků ve Smlouvě o založení ES (na základě Maastrichtské smlouvy) namísto číslování aktuálně platného, tj. podle Smlouvy z Nice (*srov. Klvačová, 2003, s. 158*).¹¹

Jan Hřích

¹ Nezahrnuje Čínu, která sice již od konce 70. let postupně do své ekonomiky zavádí určité prvky tržního hospodářství, avšak stále zde trvá mocenský monopol komunistické strany, která dosud ani oficiálně nevyhlásila za svůj cíl úplný přechod k tržní ekonomice, nýbrž stále trvá na tzv. „socialismu s čínskými rysy“.

² Zajímavá by byla analýza toho, jakým způsobem – a zda vůbec – probíhá konkurence mezi předními hráči světové ekonomiky či zda je tato konkurence vždy vyloučena na základě nějakého typu kartelové smlouvy. Toto téma přesahuje však rámec recenzované práce.

³ Proti tomuto dost paušalizujícímu tvrzení svědčí např. příklad Maďarska, které provedlo masivní privatizaci do rukou zahraničních investorů a dnes má mezi tranzitivními zeměmi např. nejnižší míru nezaměstnanosti (v roce 2003 – 5,8 %), a to i přes to, že jeho růstový výkon není nijak ohromující (v roce 2003 – 2,9 %, což představuje stejnou hodnotu jako v případě České republiky).

⁴ Klvačová zde cituje Orszagovu a Stiglitzovu stať, která reaguje na studii Světové banky z roku 1995 s názvem *Averting the Old Age Crisis*. (Orszag, P. J. – Stiglitz, J. E.: *Rethinking Pension Reform: Ten Myths About Social Security Systems*. Washington, D.C.: World Bank, 1999.)

⁵ S určitou nadsázkou k tomu autorka říká: „Poslední čtvrtina dvacátého století se stala obdobím postupného vytěšňování národních států z globalizované ekonomiky. Idea škodlivosti státu se stala módním trendem. Ve společnosti se začalo rychle šířit přesvědčení, že nejlepší stát je žádný stát, nejlepší veřejné statky jsou žádné veřejné statky a nejlepší státní výdaje jsou žádné státní výdaje. Ze nejlepší státní regulace trhu je žádná regulace, neboť samoregulační schopnost trhu je téměř neomezená.“ (Klvačová, 2003, s. 100.) Zbývá tedy věřit, že jako každá módní vlna i tato jednou odezní.

⁶ Eatwell, J. – Ellman, M. – Karlsson, M. – Nuti, M. D. – Shapiro, J.: *Ne „jen další přistoupení“*. Praha: Vzdělávací středisko na podporu demokracie, 1999, s. 17. Jde o český překlad pozoruhodného dokumentu Evrop-

RECENZE

ského fóra pro demokracii a solidaritu, vydaného v roce 1997 pod názvem Not „Just Another Accession“, obsahujícího originální reflexy řady problémů tranzitivních zemí.

⁷ V žádném případě nechci snižovat význam úsilí řady subjektů (především různých nevládních organizací) o obohacení ideových východisek společenské diskuze. Jejich schopnost pronikat do rozhodujících sdělovacích prostředků je však dosud značně omezená.

⁸ Viz s. 35 (J. Stiglitz), s. 61 (J. Menzinger) či s. 117 (Z. Brzezinski).

⁹ Viz s. 66 (1. odstavec: Největšího úspěchu...), s. 73 (6. odstavec v závorce: Česká republika je například...) či s. 84 (3. odstavec: Školní vzdělání je...).

¹⁰ Viz s. 7 (hned v prvním celkově příliš dlouhém a zbytečně složitým souvětí v Úvodu zaujímala... co?), s. 130 (3. odstavec: Z analyzovaných devíti kandidátských států se v této skupině... co?), s. 133 (5. odstavec: Rozpačitý postoj vůči politickému sjednocování Evropy ostatně i současný český prezident Václav Klaus...), s. 141 (5. odstavec: Jakkoli je možné k legislativě EU vznášet mnohé námitky, není sporu o tom, že právní prostředí Evropské unie je ve své výrazně podstatně kvalitnější...), s. 159 (5. odstavec: Na skládku mohou být pouze ty odpady...) aj.

¹¹ Nejde o článek 130 R (2), ale o článek 174, odstavec 2 (oblast životního prostředí).